
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

REGÉNY, AMELY ÉRTELMEZI ÖNMAGÁT

Csányi Erzsébet: *A regény öntudata*. Forum–Uroboros, Újvidék, 1996

(*Szövegvilágok; a fikció fölénye*) 1992-ben megjelent kötetében a két világháború között keletkezett, illetve ehhez az időszakhoz előzményként vagy következményként kapcsolódó prózaművek képezik Csányi Erzsébet vizsgálatainak tárgyát. Mindenekelőtt a metanarráció jelenségét kutatja, azaz a saját eszköztárára reflektáló regény problémája bizonyul elemzésében a legkomplexebbnek. Kutatásának egyik fő rendszerező elve az összehasonlítás, azaz az irodalmi analógiák feltárásának szándéka. Zsirmunszkij azon elméletéből indul ki, miszerint egyes irodalmi jelenségek a fejlődés meghatározott szintjein kölcsönhatások és átvételek nélkül is létrejönnek, jelentkeznek, így lehetségessé válik a teljesen függetlenül, más korban, területen keletkezett művek azonos szempontú vizsgálata. A *Szövegvilágok*...-ban ugyanakkor felvázolja előttünk azt a kiterjedt elméleti alapot, melyre egy prózatörténeti, illetve elméleti jelenség vizsgálata épülhet.

(*A metanarráció mint komplex műfajelméleti kérdéskör*) *A regény öntudata* című új könyvében az újkori regény önreferenciális vonulatát, fejlődését és jelenségeit vizsgálja. Tehát az előző tanulmányok lehangsúlyosabbnak bizonyult problematikája, a metanarráció jelensége itt központivá, célmotívummá válik. A regény intellektualizálódási folyamatának feltérképezése természetesen nem képzelhető el történeti szempontú, illetve összevető vizsgálatok nélkül, hiszen a jelenség, a saját eszköztárára rákérdező, önmagát értelmező regény(vonulat) alakulástendenciái nem értelmezhetőek egyetlen nemzeti irodalom keretein belül. Csányi öt, az ötvenes évektől a hetvenes évek végéig fródot szerb, illetve magyar regény elemzését végzi el formatörténeti, elméleti és komparatív szempontok alapján, tehát új tanulmánya nemcsak a vizsgálat tárgyát illetően, hanem időbeli jellemzők alapján is folytatásként illeszkedik a 20–30-as évek regénytermését vizsgáló *Szövegvilágok*...-hoz. A tanulmány törzsanyagát a műelemzések (Ivo Andrić *Elátkozott udvar*, Miloš Crnjanski *London regénye*, Danilo Kiš *Fövenyóra*, Hamvas Béla *Karnevál* és Esterházy Péter *Termelési-regény* című művéről van szó) jelentik, amit elméleti alapvetés (a metanarráció poétikai megközelítése), történeti áttekintés (a történeti po-

étikai viszonylatok feltérképezése) előz meg és a tipológiai összefüggések megállapítása, illetve leírása zár le.

(*A metanarráció jelensége*) Csányi a metanarráció jelenségét a mítoszi beszédmódot (annak hihetőségét) felváltó narrátori érvrendszer megalkotásával és a nyelv öntükröző jellegével hozza összefüggésbe. A mítoszi beszédmód ún. hihetőségi biztosítékának elvesztését követően a narrátor jelenléte lesz az a tényező, amely a befogadó számára meggyőzővé és hitelessé teheti a történetmondást. A megszólalásnak így igazolnia kell önmagát, vissza kell jeleznie önnön létállapotára. Az elbeszélő öntudat létfeltételeinek a metanarrációval (tehát az önreflexióval, illetve az önértelmezéssel) összefonódó kialakulása jelei az irodalom alakulásfolyamatában – a szerzőnek a szaktudomány teoretikusaival (pl. Sklovszkij) megegyező véleménye szerint – először a *Don Quijotéban* fedezhetők fel.

A nyelv ugyanakkor önmagában hordozza többértelműségének lehetőségét, felépítéséből következik, hogy bonyolult viszonylatok összefüggése. „A nyelv nemcsak a világnak, hanem önnönmagának, a nyelvnek a leírására is szolgál” (Csányi, 1996, 11.). A világot tükrözve így szükségképpen válik önmagára visszautalóvá. Az irodalom mint a nyelv művészete tehát már eleve erre az önreflexió alapra épül; a zene és a képzőművészet mellett az irodalomban is felfedezhetjük azokat a jeleket, amelyek öntükröző mozzanatok is egyben. Gazdag elméleti bázisra hivatkozva Csányi ezeket a jeleket a művészi ismétlés kategóriájába sorolja, minthogy „az öntudat együtt jár az önismétléssel, az önidézettel”.

(*A metanarráció történeti alakulásrendje*) A metanarráció történeti poétikai viszonylatainak áttekintésében Csányi Viktor Žmegač kutatásaira hivatkozik, aki a regényfogalom alakulásfolyamatát kíséri figyelemmel az ókortól napjainkig, miközben az elméleti munkák eredményei mellett magukból a regényszövegekből is kiemeli a metanarrációs összefüggéseket. A lovagregények transzcendentális narrátorától kezdve olyan nevek és művek bukkannak fel e sorban, mint Rabelais metanarratív műve, a már említett *Don Quijote*, mint a lovagregény paródiája, Charles Sorel antiregénye, a XVIII. század autoreferenciális vonulata (Fielding, Diderot, Sterne regényírása), Balzacnak és Gogolnak az életről szóló elbeszélést az elbeszélésről szóló elbeszéléssel egyesítő törekvései. A romantika fokozatosan leépíti ezeket a tendenciákat, több realista író pedig egyenesen összeegyeztethetetlennek véli műteremtő elveivel a XVIII. századi önreflexív regénymodellt. A naturalizmus tetőzi be ezt a folyamatot. Thomas Mann lesz az – olvashatjuk az áttekintésben –, aki eltávolodva az „immanens poétikától” újfent esszéizálja a regényt. Az izmusok a valóságtükröző regény háttérbe szorulását eredményezik. Regénystruktúráként groteszk parabolák és dokumentummontázsok épülnek fel. Mindemellett ezen alkotások tükrözik a műkonstruálás bonyolult eljárásait, tehát a narrátormentes elbeszélés módjainak ellenére is kapcsolódnak a metanarráció bizonyos eljárásaihoz. Kafka műveinek különössége a mimézis teljes kiiktatásából, mindennemű (még az ironikusnak is) regényfelfogás elvetéséből ered. Gottfried Benn mint a nem fabuláris típusú regény legkövetkezetesebb képviselője kerül említésre, kinek regényében a „mű szubjektuma metatextuális szervként működik”. A regényfogalom történeti áttekintése során kirajzolódik előttünk a műfaj kettős fejlődésvonala, ahol a valóságtükröző regénymodell fejlődése mellett – mondja Žmegač Reinhold Grimmre hivatkozva – az anarratív regénytípusnak is van tradíciója. A XX. századi regényirodalom is magában foglalja ezt a

kettősséget: a lélektani tudatfolyam-regények mellett ott vannak a metanyelvet érvényesítőik. „A posztmodern regényben a fikció és valóság közt tőlördő határok széles utat nyitnak a metatextualitásnak és az intertextualitásnak” (Csányi, 1996, 19.).

(*Metanarráció eljárásai*) Miként az a korábbiakban már említésre került, a metanarráció eljárásai összefüggésbe hozhatók, illetve azonosíthatók az ismétlés formáival. A szerző felfogása értelmében az ismétlődés a műalkotás rendszerbeli követelménye. Ide tartoznak a „folytonosságot biztosító konvenciók és kódok”. A megszakítotttság eszközei viszont a külső idézés (intertextualitás) és belső idézés (önidézés). A szakirodalmi rendszerezéseket követve Csányi három fő eljárását említi az utóbbi idézetformának: ellenpontozás, vezérmotívum (a mű egészét kicsinyítve visszatükröző önparabola) és a változat. De ebbe a sorba tartoznak olyan eljárások is, mint a más hangnembe transzponálás, díszítő változat, kicsinyítés, nagyítás, tükör- és rák megfordítás, redukció, sűrítés etc. Csányi megállapítja, miszerint „az öntükröző művészet mint idézetforma az idézet általános elméletének problémavilágába illeszkedik”. Az intertextualitás mint külső idézésforma természetesen két mű közötti összefüggésrendszert feltételez.

(*Műértelmezések*) Ivo Andrić *Elátkozott udvar* és Miloš Crnjanski *London regénye* című műve a második világháború utáni szerb prózairodalom ún. narrátorvizsgáló periódusát keretezi be. Ivo Andrić műve elindítója annak a két évtizedet kitevő korszaknak a vizsgált irodalom keretein belül, mitől fogva a regényszövegek az elbeszélés problematikáját is kifejezésre juttatják, tárgyalják, míg a következő korszak a narrátor helyén felbukkanó közreadó figuráját teremti meg, s „általa a metanarráció az elbeszélésen kívülre kerül, önállóul, a szöveg elrendezőjének, közreadójának a kritikai aspektusát érvényesíti”. A mű önreflexió anyagát Csányi a hasonmás-narrátorok hangos beszédében fedezi fel, akik így az elbeszélés tényére, az elbeszéltség problémakörére irányítják a figyelmet. „A beszédaktusban konstituálódó történeteknek és magának a beszédtevékenységnek mint abszolúttá váló cselekvésmozzanatnak a totalitásértéke a regényösszefüggésben az esztétikum hordozójaként jelenik meg. Az ábrázolt tárgyiasságok síkján így a mindenkori műalkotás mibenlétéről szóló jelrendszer születik meg” – olvashatjuk az elemző összegezést.

A Crnjanski-mű metanarratív szempontú vizsgálata során Csányi az első fejezet eljárás-feltérképező szerepére hívja fel a figyelmet, amelyeknek kibontói, érvényesítői lesznek a regény következő részei. A *London regénye* tehát részben így kezdődik, mint egy valóságsszimuláló regény, másrészt pedig poétikai fejtegetés. A poétikai szempont felfedése dialógust eredményez szerző, elbeszélő, hős és olvasó között. A regény implicit metanarrációs rétegéhez a többnyelvűség (az angol mellett a nyelvek „valóságos forragszög”-ről tesz említést az elemző), a vizuális dialógus (a látványszerűségek idézése), a teatrális effektus, az elbeszélői nézőpontok, az intertextualitás, a nyelvi érzékenység etc. tartozik. Az első fejezet esszéisztikai meghatározottsága mellett a regény későbbi fejezeteiben is felbukkannak hasonló metanarratív gócpontok. Végeredményként pedig a regény, „mint fülelés egyre inkább egy túlvilági dialógus hangtalan zajlásait figyel, egyre inkább önnön óriási testére tapasztja kozmikus fület”.

A következő elemzés Danilo Kiš *Fövenyóra* (1972) című művének metanarratív hálóját fedi fel. A művet a század eleji avantgárd törekvésekből kinövő ún. öntagadó (hagyományt, nyelvrendszert, formakultúrát felbontó) regénytípus sajátosságaival rokonítja,

amely sajátosságok értelmében „a világot csak úgy engedi beszüremelni a különlegesen kiképzett verbális masszák résein, amennyire azt az eleve széttördelt valóságvonatkozások indokolták teszik”. Tehát a *Fövenyóra* is e széttördelzettség („diszperz jelrendszer”) jegyében íródik. A tagoltság egyik leghangsúlyosabb alakja e műben a négyyszólamúság, azaz a fejezetenként váltakozó négyféle beszédmód, amely az explicit metanarráció, azaz az elbeszélői öntudat megnyilatkozásának lehetőségeit is redukálja. Ugyanakkor a metanarráció szerkezetbe rejtett, implicit formái kerekednek felül, például a keret alkalmazásával.

Hamvas Béla *Karnevál* (1948–1951) című művének elbeszélésmodellje is kettős, azaz két beszédmód egybefonódása alkotja, miközben a szövegegységek tipográfiaileg is elkülönülnek egymástól. Az egyik szövegszint belül van a fikción, narratív típusú, dialogikus viszonyban áll a fikción kívüli, metanarratív jelentésgységgel. Ez utóbbi (a regényben dőlt betűs) ún. kommentárszólam jelenségeinek feltérképezése vezette el a kutatót a Hamvas-mű önértelmező eljárásainak felfedéséhez és leírásához. A két szövegszint közötti diszkurzív viszony pedig a metatextualitás jelrendszerének értelmezéséhez képez alapot. A hozzá fűzött egyik bevezető megjegyzése Csányinak, miszerint a 35 éves késéssel napvilágot látott *Karnevál* jelkép értékű is a magyar irodalomban: a regényműfaj önreflexív vonulatának több évtizedes háttérbe szorítottóságát mutatja. Komplexitását tekintve azonban „a regényműfaj generalgyónásá”-t jelenti irodalmunkban.

A *Kettőtört toll* című tanulmány Esterházy Péter *Termelési-regény* (*kisszregény*) című 1979-es művének metanarratív eljárásait tárgyalja. A mű az önreflektáló magyar próza több évtizedes szabadságharcának végterméke: a metanarrációs eljárások tárháza. Rendszere egy formai megoldáson alapul. A főszöveg mellett létrejövő lábjegyzetek rendjéből egy másik szövegvilág, másik regény alakul ki. A textussal párhuzamosan fut a paratextológiai szint, amely eleve a regényöntudat metanyelvét képezi: a regény regényéről van szó. Természetesen a textus metanarratív rétege (a műfajparódia eszköztára) is megvilágítást nyer. „A felfokozott jelenlét, a felfokozott öntudat, az önértelmezés (ön)ironikus önismeret mint a metanarráció alapfeltétele a *Termelési-regény*ben a sokszerűség és a variabilitás által nyilvánul meg a maga nyüzsgő totalitásában” – olvashatjuk a szerző egyik összegező megállapítását az Esterházy-mű önreflexív irányultságáról.

(*Tipológiai összefüggések*) A metanarratív eljárás módok csoportosításakor Csányi elhatárolja egymástól a XIX. századi önreflexív beszéd módot a jelenség XX. századi megnyilvánulásaitól. Míg az előbbi jelenségek anarratív jellegük ellenére is a valóságábrázolás hihetőségét kívánták jelenlét, addig századunkban az önértelmezés elsorvasztja a világszerűség jegyeit az irodalomban. „A nyelv maga lesz elsődleges valósággá, a nyelv eseményei adják meg a jelentésképzés irányait – az ún. cselekményvilág színtere a Szöveg, a Beszéd” (Csányi). Emellett megkülönböztethetők a prózai alkotások jelölt és jelöletlen metanarratív mozzanatai. További csoportok képzéséhez nyújt alapot az ironiának mint a metatextualitás gyökerének jelenléti foka, érvényesülésének szintje. Tanulmánykötetének zárómomentumaként Csányi elvégzi a magyar és a szerb metapróza tipológiai összevetését. A vizsgált művek a „fiktív világok beszédbe, szövegbe, nyelvbe való áttelepedésének útját” mutatják, mely az önértelmezés, az elbeszélői öntudat léteirét, megnyilvánulási lehetőségét teremti meg.

(*A XX. századi regény új értelmezési lehetőségei*) A világszerűséget szövegszerűséggel felcserélő újkori regény értelmezéséhez és értékeléséhez elégtelennek bizonyultak a hagyományos interpretációs eljárások, elvek és fogalmak. Csányi Erzsébet a legújabb kori szerb és magyar prózairodalmat egy műfajelméleti kérdéskör, az önreflexió szempontjából látja vizsgálhatónak és feltárhatónak. Az értelmezhetőség szintjének eléréséhez azonban történeti és komparatív elvek alkalmazását is szükségesnek tartja. Tanulmánykötete a kérdésfeltevés újszerűsége, a vizsgált problémakör feltáratlansága révén fontos eredmény az irodalomelmélet területén. Ugyanakkor egy új elv- és fogalomrendszeren alapuló irodalomtörténeti rendszerezés lehetőségét rejti magában.

BENCE Erika

„... VADÁSZNI ADDIG KELL, AMÍG ÉLSZ.”*

Földi László: *Vadregény*. Vadászélmények Csantavértől Afrikáig. Nimród Alapítvány, Nimród Vadászújság, Dénes Natúr Műhely Kiadó, Budapest, 1997

Nem vagyok vadász. Puskát még muszájból is alig tartottam a kezemben. Földi László vadászkönyvét azonban élvezettel olvastam. Irodalmi műként. Nem biztos, hogy regényként, ahogy a könyv címe sugallja (bár erről még lesz mondanivalóm), de nem is „vad” könyvként, ahogy ugyancsak a cím alapján gondolnánk, inkább mint Földi László vallomását vadásztörténetekben elbeszélve. Mert való igaz, hogy a könyv megannyi vadászélménye kezdve attól a pillanattól, amikor ösztönei „mélyén először mozdult meg a szákmányt szerezni akaró vadász, mint amikor az anyák méhében a negyedik hónap után megmozdult a magzat”, egészen minden vadász nagy-nagy álmáig, hogy szenvedélyének édenkertjében, Afrikában vadászhasson, amiről Földi László könyvét záró afrikai naplója tanúskodik, vallomás, sőt talán éppen egyfajta önéletrajz, melyben nem is biztos, hogy egy-egy vad, nyúl, fácán, zerge, róka, medve, sakál, szarvasbika vagy kudu megpillantása, becserkelése, elejtése a legfontosabb. Bár egymás sarkába érnek a különféle kisebb-nagyobb vadásztróféák elejtéséről szóló beszámolók, leírások, Földi László könyve mégis több vadászkalandok gyűjteményénél. Hogy vadászkönyvként miféle, annak nem vagyok megítélője, azt majd a vadászat illetékesei, bennfentesi mondják meg, számomra olvasmányként, irodalomként érdekes.

A *Vadregény* Földi László második könyve, amelyről az első, *Az orgonák völgyében* (1990) című vadász tárgyú novellák után már nem illik irodalmi meglepetésként nyilatkozni. Mivel a vadászélményeket író színésznek, Földi Lászlónak nemcsak történetei vannak, jó vicc, egy vadásznak nem lennének történetei, de ezeket élvezetes formában elő tudja adni, frásainak stílusa, nyelve van (maga mondja, kedvenc írója Fekete István), s nem utolsósorban mert ezek a vadásztörténetek másról is szólnak, nemcsak vadászatról, van bennük életszemlélet, szerzőjük töpreng, véleményt formál a világról, nyilatkozik

* Elhangzott Csantavéren az 1997. szeptember 14-én rendezett könyvbemutatón